

B E T O O G
 DAT DE EERSTE DRUK VAN DE
O U D E F R I E S C H E W E T T E N ,
 BEZORGD DOOR
H E E R H I D D E C A M M I N G H A ,
 OMSTREEKS DEN JARE 1484 IS GEDRUKT TE
L E E U W A R D E N .
 ALS EENE NIEUWE BIJDRAGE
 TOT DE
G E S C H I E D E N I S V A N D E B O E K D R U K K U N S T I N N E D E R L A N D ,
*bij gelegenheid der Typographische Tentoonstelling op het Costersfeest
 te Haarlem, in 1856 medegedeeld door*
W. E E K H O F F ,
Archivarius der stad Leeuwarden.

De geschiedenis van de Boekdrukkunst is de geschiedenis van de Beschaving. Meer bepaald gesproken: hare uitvinding, verbetering en toepassing waren de vrucht van den trap der ontwikkeling van het vernuft en van de verstandelijke beschaving des menschen in ons werelddeel in de eerste helft der 15e eeuw, en werden de oorzaken, om hoogere trappen van ontwikkeling, kennis en beschaving te bereiken. Waar hare stralen dóórdrongen, werd van lieverlede de duisternis der onkunde door het licht der wetenschap vérdrongen. En onder al de middelen, die het menschedom in de laatste vier eeuwen verstandiger, kundiger en edeler gemaakt hebben, is er geen te vergelijken bij den weldadigen invloed, welke de Boekdrukkunst allerwege heeft uitgeoefend.

Dáárom is hare geschiedenis in het algemeen zoo belangrijk. Dáárom moest deze geschiedenis bij Nederlanders in het bijzonder, ook uit een nationaal beginsel, meer bekend zijn; en dáárom hopen wij, dat het aanstaande feest, hetwelk de eer van COSTER en *Nederland* op nieuw zal verheerlijken, als duurzame weldadige vrucht ten gevolge zal hebben, dat er eene *Geschiedenis van de Boekdrukkunst in Nederland* moge bewerkt en uitgegeven worden.

Twee redenen schijnen die bewerking tot dusverre vertraagd te hebben. De eerste is: de bestendige strijd, welke er gevoerd moest worden tegen de buitenlandsche aanvallen, die COSTER de eer der uitvinding betwisten. Die talrijke verweerschriften, welke ook voor de beoefenaren van het vak weinig aantrekkelijks hadden, waren echter de oorzaak, dat zelfs de geringste bijzonderheden betrekkelijk de uitvinding zijn nagespoord geworden, ter verdediging van het regt van *Haarlem*, dat wij thans als erkend en buiten tegenspraak gesteld mogen achten, zoodat alle onaangename polemieken nu kan worden achtergelaten. Na zoo vele jaren strijds en onderzoeks moeten wij vertrouwen hebben verkregen op ons goed regt, en behoeft de twijfel van enkele bevooroordeelde personen geene oorzaak te zijn om den strijd te vernieuwen.

De tweede reden is, dat er in ons land nog weinig werk is gemaakt van de nasporing: *wanneer en door wien* er in *elke stad* voor het eerst eene Boekdrukkerij is opgericht. Terwijl WILLEMS, DE REIFFENBERG, SERRURE en anderen met zorg navorschten *wie* in de Belgische steden de *eerste Boekdrukkers* zijn geweest en *welke werken* zij ter bevordering van letterkundige beschaving hebben gedrukt, is dit veld ten onzent nog vrij onbearbeid. Ware het mogelijk, dat bij de aanstaande Tentoonstelling, welke het Costersfeest zonder twijfel een groot sieraad zal bijzetten, uit elke stad kon medegedeeld worden het boek of blaadje,

*

dat, voor zooverre nog bekend is, dáár *voor het eerst is gedrukt* geworden, — wij zouden dit eene belangrijke bijdrage achten tot de Geschiedenis van de Boekdrukkunst in *Nederland*. Immers, 't is natuurlijk, dat de behandeling van dit onderwerp uit twee deelen besta: uit de geschiedenis van de uitvinding en hare verbetering door de familie van COSTER, zoo lang zij de drukkerij heeft bezeten, en uit die der verspreiding en verdere volmaking van de kunst in de kloosters en steden van het vaderland.

Eene poging, om dit denkbeeld ten aanzien der stad *Leeuwarden* te verwezenlijken, wensch ik te doen door de mededeeling van eenige drukwerken, welke dáár, en wel met lang tusschenverloop, zijn gedrukt geworden. Dewijl evenwel het eerste, nit den vroegsten tijd der kunst, nog niet als zoodanig is erkend, en een naauwgezet onderzoek eerst in den vorigen jare mij de overtuiging schonk, dat het in Frieslands Hoofdstad het licht moet hebben gezien, zij het mij vergund de bewijzen daarvoor hier mede te deelen. Gaarne neem ik deze gelegenheid waar, ze aan het oordeel van kenners te onderwerpen, dewijl ik belang stel zoowel in hunne bevestiging als in gegronde tegenspraak, tot nasporing van de waarheid. In elk geval hoop ik, dat deze feestgave eene niet onbelangrijke bijdrage geacht mag worden tot de kennis van de drukplaatsen, waarin de edele kunst, na hare verspreiding uit *Haarlem*, werd uitgeoefend; terwijl ik haar tevens gaarne zag aangemerkt als een blijk mijner belangstelling in het vaderlandsche feest ter verheerlijking van eene schoone en weldadige kunst, waaraan ook ik dankbaar erken door Gods zegen zeer veel verplicht te zijn.

Sinds lang was er in de Friesche letterkunde een boek bekend, hetwelk, 12 vellen druks in kwarto bevattende, een latere bezitter tot titel had gegeven:

It Rjuechtboeck fen alre frya Freezena. Freeska Landrjuecht; ien aade tiden beschrijewen, so az dat baad di Keizer Kaarl Magnus to Room, om it 800 jeer nei Christus, dernei Rodolf de Keizer, om it 1273 jeer. Droekt ien 't Kleeaster bij Jr. HIDDE FEN CAMMINGA, Parochijaen, eerst to Dokkum, da to Aanjum, goeltjes om it 1460 jier, ien 't eerst opkommen van de Droekkerijen.

Het werd vermeld door de voornaamste schrijvers, als: EMMIUS (1598), SICCAMA (1617), SCHOTANUS (1658, 64), GABBEMA (1681), VON WICHT (1746), SCHWARTZENBERG (1765, 73), WIERDSMA (1782) en VON RICHTHOFEN (1840); terwijl HETTEMA daarvan eene uitvoerige beschrijving gaf in DE JAGER'S *Taalkundig Magazijn*, 1837, II 246. Allen komen overeen, dat het een drukwerk is uit de eerste tijden der kunst, doch verschillen in de bepaling van plaats en tijd van uitgave, dewijl de een het een druk van *Keulen* en de ander van *Anjum* noemt, en de jaren van 1460 tot 1488 uiteenloopen. Om die reden is het ook opgenomen in VISSER'S Naamlijst van Incunabelen (1767), die er, bl. 67, bijvoegt: » Het is zoo ongemeen raar, dat » maar twee exemplaren hier van bekend zyn, een van » welke in de Bibliotheecq van den Hr. *Meerman* berust.»

Eenig meerder licht was er omtrent de herkomst van dit boek opgegaan sedert GABBEMA (die bovenstaanden vreemden titel fabriceerde) uit een Latijnsch Handschrift, van den edelman BOTTO HOLDINGA, ontleende, dat Heer HIDDE CAMMINGA, eerst Pastoor te *Dokkum* en later te *Anjum*, dit aloude Wetboek der Friezen » op zijn' eygen » perszen gedrukt, en aan 't licht gegeven had, zonder » zijne of des drukkers naam daar by te voegen, gelijk » noch vele voorhanden zyn;» terwijl hij, welligt op grond eener overlevering, op den titel vermeldde, dat » dit dier- » baar kleenood der *Friesche* oudheden" in een *Klooster* gedrukt was.

Nadat SCHOTANUS in zijne *Beschrijvinge van Frieslandt* van 1664 een, vrij fautiven, herdruk van dit *Corpus der oude Friesche Rechten* had gegeven, en de geleerde PETRUS WIERDSMA daarvan eene nieuwe, hoewel niet voltooide, uitgave met vertaling en onschatbare aantekeningen had bezorgd (1782), vroeg deze in 1787 het oordeel van den in dit vak zoo kundigen J. VISSER omtrent de plaats, waar het oude Regtboek kon gedrukt zijn. In een uitvoerigen brief antwoordde deze, dat de letter hem voorkwam geene Nederlandsche, maar eene *Keulsche* te zijn; alsmede, dat het drukken in Kloosters vrij algemeen was geweest. » De munniken, dus vervolgt hij, welke voor » de uitvinding der drukkonst hunnen tijd besteed hadden » aan het afschrijven van boeken, ziende, dat nu een gedeelte van hun bestaan vervallen was, richteden drukkerijen op in veele kloosters, alwaar zij boeken drukten » met of zonder datum, van jaar of plaats, zoo als zij goed » vonden. Dus kan ik niet zien waarom de *Parochiaan Jr.* » HIDDE VAN CAMMENGA, hij woonde dan waar het ook » was, op zijne kosten niets zoude hebben kunnen laten » drukken in een klooster in *Friesland* een of meerdere » boekjes, welke *Friesland* concerneerden, en die thans » raar geworden zijn, omdat er niet veele exemplaren op » de perse gelegd waaren, hetgeen toen gebruikelijk was. » De onkosten hierop lopende konden ook niet zeer groot » zijn, als er maar letters waaren voor een vel, dewijl » hetzelfde afgedrukt zijnde, zij wederom gebruikt wierden » voor een tweede vel enz.; dewijl men niet behoeft te » onderstellen, dat hier eene publieque drukkerij was. 'T is » derhalven zeer waarschijnlijk, dat CAMMENGA de letters » heeft laten koomen uit *Ceulen*, en dat men hem een » plaats vergund heeft in het klooster *Anjum* (?), om de » persse te stellen en te drukken; te meer, omdat men in » *Friesland* het best in staat was, om het oude Friesch te

» corrigeeren, en ik geloof, dat EMMIUS misleid is ge-
 » worden door het ex. van de *Statuta Coloniensia*, achter
 » of bij het Landregt gebonden, terwijl hij gezien heeft,
 » dat de letters dezelfde waren” enz.

Dat deze overeenkomst der letters met de Keulsche van dien tijd slechts schijnbaar was, is overtuigend gebleken bij een bepaald onderzoek, hetwelk de Heer M. F. A. G. CAMPBELL, Onderbibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, in 1852 deswege heeft ingesteld. Uit eene vergelijking der letters van het Regtboek met die van alle bekende boekdrukkers van *Keulen* uit de 15^e eeuw is hem ten volle gebleken, dat dit boek daar *niet* is gedrukt; dat de letter nieuw en de drukker een bekwaam man schijnt geweest te zijn, en dat het hem hoogst waarschijnlijk voorkomt, ook om de taal, dat het werk zal gedrukt zijn in *Friesland*, waar men in Broederhuizen en Kloosters, even als elders, de drukkunst zal hebben uitgeoefend. Dit werd mede bevestigd door de volgende plaats uit de Voorrede van het *Charterboek van Friesland*, II, 68: » Straks naar dat de
 » vondryke en zo algemeen nuttige kunst der Drukkerye
 » uitgedagt was, hebben eenige meest begoedigde Inge-
 » setenen alhier voort kleine Persen ten hunne kosten
 » laten vervaardigen, en die in hunne huizen geplaatst,
 » om zig zelve in die overheerlyke Uitvindinge te oeffe-
 » nen, en aan anderen de gelegenheid te geeven, om zig
 » daar van te bedienen. Met zulk een edelmoedige zugt
 » tot openbaring en uitbreiding van wetenswaardige zaaken,
 » en tot bevordering van de waare belangen sijns geliefde
 » Vaderlands, was boven anderen bezielde de uit eene Ade-
 » lyke Stam gesprotene Heer HIDDE VAN KAMMINGA.”

Deze edelman, die op de geslachtregisters van den Frieschen adel voorkomt als zoon van SYDS en broeder van ERNST en TACO CAMMINGHA, welk geslacht te *Leeuwarden* was gevestigd, waar het verscheidene Kasteelen

bezat, omhelsde, welligt uit zucht voor de wetenschappen, den Geestelijken stand, en komt voor als Persona of Hoofdpriester eerst te *Dokkum* en daarna in het ruim twee uren van daar gelegene dorp *Anjum*, waar bovenvermelde Botto Holdinga zijn kasteel had.

Wat echter tot dusverre niet bekend was, is, dat hij later, in 1483 en 84, ook Pastoor der kerk van *Nijehove* te *Leeuwarden* is geweest, gelijk stellig blijkt uit twee oorspronkelijke Charters in het Stedelijk Archief bewaard en door hem bezegeld, waarin hij wordt genoemd: » *Heer » Hidda Kamminga, Personna toe Nyahow toe Liowerd.*»

Daar het nu niet vermoedelijk is, dat hij de vermelde drukkerij zal hebben bezeten in het, nabij de Noordzee, zéér afgelegene dorp *Anjum*; — daar de zuiverheid van druk van het Regtboek het waarschijnlijk maakt, dat het eerder is gedrukt in 1484 dan omstreeks 1460 of 70; — daar de overlevering wil, dat het gedrukt is in een *Klooster*; — daar er *geen* Klooster bestond te *Anjum* (1), maar wel in *Leeuwarden*, welke stad omstreeks 1480 bijzonder in bloei toenam; — daar hier, tegenover of naast de Kerk van *Nijehove*, waarin CAMMINGHA Pastoor was, het aanzienlijke *Dominikaner-Klooster der Predikheeren* bestond, dat gesticht was door het geslacht CAMMINGHA, hetwelk in deszelfs Kerk een eigen grafkelder had; een gesticht dus, waarop Heer HIDDE alzoo eene bijzondere betrekking had; — en daar VISSER oordeelt, dat het boek » ge- » drukt is omtrent 1480, althans buiten tegenspraak vóór 1488;» — zoo zouden al deze gronden voor de hooge waarschijnlijkheid pleiten van de stelling:

(1) Inderdaad, te *Anjum* heeft geen Klooster bestaan; terwijl de eenige kloosters van de grietenij *Oost-Dongeradeel*, *Sion* en *Weerd*, te *Nijewier* en *Morra*, *Vrouwen-kloosters* waren. Het veraf gelegene konvent *Aanjum* of *Anjum* onder *Berlikum*, benoorden *Franeker*, kan hier toch niet in aanmerking komen. Zie *Teg. Staat v. Friesl.* II 218.

Dat deze eerste druk van de Oude Friesche Wetten en Regten omstreeks den jare 1484 is vervaardigd te Leeuwarden, in het Dominikaner-Klooster der Predikheeren, door of op de eigene drukkerij van Heer HIDDE CAMMINGHA, Hoofdpriester der Kerk van Nijehove, naast dit Klooster gelegen.

Er bestaan echter meerdere gronden, welke dit vermoeden kunnen bevestigen. Nadat COSTER in 1439 was overleden, is zijne drukkerij voortgezet en veel verbeterd door zijnen schoonzoon THOMAS PIETERSZ., en wel meer vermaaks- dan gewinshalve en altijd in het geheim, hoewel hij verscheidene knechten in dienst gehad moet hebben. Toen echter na de inneming van *Mentz*, in 1462, de werklieden der dáár sedert 20 jaren veel verbeterde kunst zich over *Duitschland* verspreidden, en er op verschillende plaatsen Boekdrukkerijen opgericht werden, welke fraaijer werk leverden dan de Haarlemsche pers, » besloot Thomas Pietersz. zich van de drukkerij en boekhandel te ontdoen en » zijn drukgereedschap met toebehooren te verkoopen” (2).

Dewijl dit nu plaats had tusschen de jaren 1470 en 1478, » waarin men eene menigte welgeoefende Hollandsche boekdrukkers opentlijk zag voor den dag treden, en schier » gelijktijdig in *Utrecht*, *Delft*, *Deventer*, *Gouda*, *Zwol*, » *Nijmegen* de voortbrengsels van hunne eigene drukkerijen, » met eene eigen, van de *Duitsche* verschillende letter » en drukwijs, uitgeven,” — zoo verscheen eerst toen de tot dusverre geheim gehoudene kunst in ons land als handwerk in het licht.

Verder dan *Zwolle* drong zij echter vooreerst niet tot het noorden des vaderlands door, als bedrijf of handwerk. Maar toch schijnen de zelfde oorzaken bijgedragen te hebben, dat Heer HIDDE CAMMINGHA te *Leeuwarden* kort na

(2) Zie GOCKINGA, *Uitv. der Boekdrukk.* naar MEERMAN, 81; KONING, *Verhand.* 171; DE VRIES, *Brief aan Schinkel*, 5, 6 en *Bewijsgronden der Duitschers*, 163—167; SCHELTEMA, *Mengelwerk*, V 3de st. 225.

1480 eene kleine pers en kast met letter voor zijn bijzonder gebruik uit *Haarlem* bekwam en daarmede drukte in of met hulp der monniken van het genoemde *Dominikaner-Klooster*.

Immers, ook dit vermoeden wordt bevestigd door deze bijzonderheid: dat er geestelijke betrekking bestond tusschen dit Klooster en *Haarlem*. Deze stad toch had tot sieraad het oudste en aanzienlijkste Klooster dezer orde, waartoe Graaf WILLEM V eens een gedeelte van zijn paleis afstond, gelijk een ander gedeelte van deszelfs gebouwen na de reformatie weder in een vorstelijk verblijf (het Prinsenhof) herschapen werd (3). Dikwijls hadden dáárin de generale Kapittels der Dominikanen en meermalen de vergaderingen der congregatie van *Holland* plaats, waartoe het konvent *Leeuwarden* behoorde; terwijl broeders uit dit klooster veelal werden bevorderd tot Opperhoofden van andere, tot de congregatie behoorende, konventen. Met stellige zekerheid kunnen wij althans mededeelen, dat een *Haarlemmer* zich aan het hoofd van het Leeuwarder klooster bevond in 1484, daar het nog aanwezige, fraai geschrevene testament van TJEMK CAMMINGHA, die in de Klooster-kerk begeerde te rusten, bezegeld is door: » Broer DIRCK SYMONSZOON » van *Haerlem*, Prior, Broer JOHAN DUKER van » *Leyden*, Supprior, en Broer JARICH, Senior to » *Jacopinen to Lyowrd*” (4).

Vermits nu Koning en de Vries beide als een gevolg van » het opbreken der Costersche drukkerij, ” welke om-

(3) Zóó groot was de omvang van dit gesticht, dat het een gedeelte van het oude Grafelijk paleis, nu het Raadhuis, den hoek van de Koningsstraat, het thans genoemde Pand of Garenmarkt, het Prinsenhof en den Hortus Medicus besloeg.

(4) Zie dit reeds in 1846 door mij medegedeeld in de *Geschiedk. Beschrijving van Leeuwarden*, I 94; alsmede meer bijzonderheden omtrent dit klooster bl. 38, 91, 129, 300. Verg. RÖMER, *Geschiedk. Overzicht van de Kloosters in Holland en Zeeland*, I 224, 527, 530, 604, 607.

streeks 1478 te niet ging, vermelden, dat verscheidene bekwame werklieden » tot voortzetting van hun bedrijf zich » elders hebben nedergezet, met name: NICOLAAS PIETERS- » ZOON van Haerlem te *Padua* in 1476 en te *Vicenza* » in 1477, HENRICUS van Haerlem in onderscheidene » steden in *Italië* van 1482 tot 1499 en GERARDUS van » Haerlem te *Florence* in 1498;” — vermits beide schrijvers uitdrukkelijk vermelden, dat » de eerste drukkers » ten oogmerk hadden de handschriften na te bootsen, en » hunne kunst vooral zoo lang geheim hielden uit vrees » voor de geestelijken en kloosterlingen, toen zoo magtig, » wier voorname bron van voordeel uit het vervaardigen » en verkoopen van handschriften door de drukkunst nood- » wendig moest vervloeijen en opdroogen;” — vermits echter ná de openbaring van het geheim en de vestiging van drukkers in eenige voorname steden, verscheidene Kloosters, begeerig om het maken van afschriften te vereenvoudigen, te bespoedigen en te vermenigvuldigen, zelve eene pers en letters aanschaffen, welke men welligt te *Haarlem* kon koopen, gelijk » de matrijzen van oude Hol- » landsche letters, die vervaardigd zijn tusschen 1470 en » 80, nog heden op de beroemde Enschedésche lettergie- » terij bewaard worden”(5); — en vermits dit Klooster, te *Haarlem*, was gelegen aan de Markt (het tegenwoordige Raadhuis) in de nabijheid of tegenover het *huis van Coster*, en deze Predikheeren, welke dien naam ontvingen omdat zij zich door geleerdheid onderscheidten en door prediking en onderwijs de kerk trachtten te dienen, om die reden niet de laatste, maar wel de eerste kloosterlingen zullen geweest zijn, die van Coster's vond gebruik maakten en van de opheffing zijner drukkerij partij trokken: — zoo is het zeker niet te gewaagd te veronderstel-

(5) KONING, *Verhand.* 163, 168; DE VRIES, *Bewijsgronden*, 164, 171, 175, 191.

len, dat Heer **HIDDE CAMMINGHA** door tusschenkomst van genoemden **DIRCK SYMONSZOON** van *Haerlem* (die in 1481 of 82 Broeder **DIRCK PIETERS** als Prior is opgevolgd, *Chartb.* I, 702) aanleiding heeft gekregen tot aanschaffing van eene pers en eene geringe hoeveelheid letters voor slechts een of twee bladzijden, dewijl men eerst niet meer dan dit getal te gelijk drukte. Heer **HIDDE**, die welligt als edelman vermogend was en als geestelijke weinige behoeften en veel zucht voor de letteren had, zal daarvan de kosten hebben gedragen; Prior **DIRCK** zal door zijne betrekking op *Haarlem* de overzending bevorderd hebben, en de kloosterlingen zullen den tijd, dien zij vroeger aan het maken van afschriften besteedden, nu aangewend hebben tot het zetten en drukken van boeken, alsmede tot het schrijven en kleuren van de hoofdletters, waardoor hun werk voor het algemeen het bijna onherkenbaar voorkomen van een handschrift verkreeg, gelijk zulks uit dit ex. van het Regtboek, in een voor dien tijd keurigen druk, duidelijk blijkt.

Er is nog eene bijzonderheid, welke onze aandacht verdient. Die zelfde Broeder **DIRCK SYMONSZOON** van *Haerlem* moet een schrander, kloek en ondernemend man zijn geweest. Was het Klooster, aan welks hoofd hij stond, een aanzienlijk gesticht, waarin zelfs het Stadsbestuur zijne regtdagen hield, gelijk het weinige jaren later ook de zetel werd van 's lands Staten, ja zelfs van den Hertog van *Saksen*, — het was vrij bouwvallig van muurwerk, en altijd bleef het nog eene Kapel of Kerk ontberen, geëvenredigd aan zijne grootte en aanzien. Onder *zijn* bestuur dan werd er een aanvang gemaakt met de herstelling van de Kloostergebouwen en met den opbouw van eene nieuwe Kerk: eene Kerk, zoo aanzienlijk van omvang, dat zij

thans nog, nu zij reeds 276 jaren de hoofdkerk der Hervormden is geweest, ten blijke kan verstrekken van de grootsche blikken des ontwerpers, dewijl er in *Nederland* welligt nooit grooter *Klooster-kapel* is gebouwd geworden. Om tot deze gewigtige onderneming gelden te bekomen, vroeg en verkreeg de Prior van het Stedelijk Bestuur, den 5 Junij 1487, een Brief van voorschrijving, waarbij alle geloovige Christenen werden uitgenoodigd, om den reeds aangevangen kerkbouw door hunne weldadigheid te ondersteunen. Aangezien nu deze uitnoodiging gerigt was niet aan de ingezetenen van *Friesland* alléén, maar ook aan „dengeene mede, die in ander landen woonende zyn”, zoo was het noodzakelijk, dat er van dezen brief een aantal exemplaren moesten vervaardigd worden, welke men naar elders kon verzenden en waarmede de monniken dit gewest en naburige landen moesten doorreizen, om aalmoezen voor den kerkbouw op te zamelen (6).

Om die reden is het zeer waarschijnlijk, dat men daartoe ook gebruik gemaakt zal hebben van *Heer Hidde Cammingha's Drukkerij in het Klooster*, waardoor men in staat was dien brief der Regering naar believen te vermenigvuldigen, om hare bedoeling en het voordeel des kloosters het meest te bevorderen. 't Is mij althans reeds vóór dit onderzoek zeer opmerkelijk voorgekomen, dat geen stuk van dien tijd zoo algemeen bekend is, dewijl mij van onderscheidene kanten daarvan latere afschriften zijn bezorgd. Misschien is er hier of daar in de Archiven van kerken of steden nog een oorspronkelijke afdruk aanwezig, en zou het vinden daarvan kunnen beslissen, of het voorgestelde vermoeden gegrond ware.

(6) Zie dezen brief gedrukt als Bijlage G achter mijne *Geschiedk. Beschrijving van Leeuwarden* I 94 en 375.

En wat zou het lot geworden zijn van deze Drukkerij? Ook omdat er geene meerdere voortbrengselen of drukproeven van bekend zijn, is het hoogst waarschijnlijk, dat — (even als *Haarlem* in 1492 de woede der partij-schappen ondervond, waarbij » de gemeyne schatkamer, » registers en privilegien uytinnig geplunderd” en zelfs de Schout en twee Schepenen, beide kleinzonen van COSTER, doodgeslagen werden) — dat die pers en letter geschonden of vernield zullen zijn in dat zelfde jaar 1487, toen *Leeuwarden* door de Schieringer partij hevig aangevallen, ingenomen en geplunderd werd, ten gevolge waarvan deze stad verscheidene jaren » in groot lijden en verdriet verkeerde.”

Niettemin zijn er, zoo verre ik heb kunnen nasporen, *negen* exx. van dezen oudsten druk der *Oude Friesche Wetten* bewaard gebleven, waarvan het ex., dat thans op de Typographische Tentoonstelling bij het Costersfeest te *Haarlem* ter bezigtiging wordt aangeboden (7), omstreeks 1570 in het bezit was van SYBOUT VAN AYSMA te *Leeuwarden*, een der verbonden Edelen, door TE WATER (II 178) vermeld. Uit de nalatenschap van Jhr. J. M. VAN BEYMA THOE KINGMA kwam het in eigendom aan het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid en Taalkunde, dat daarvan, bij wijze van ruiling, in 1855 afstand deed ten behoeve van de Koninklijke Bibliotheek te 's *Gravenhage*, die — daar het ex. van MEERMAN naar *Oxford* ging en de Keizerlijke Bibliotheek te *Parijs*, N°. 10,503³, er reeds vroeger een bekwam — nog geen bezitter was van dit, door SCHWARTZENBERG genoemde: » onschatbaar Kleinood » en Pronkstuk der gryze Aaloudheid”; hetwelk ook thans nog door den W.E. Heer ABB. DE VRIES wordt vereerd als

(7) Voor de inwilliging van mijn verzoek daartoe betuig ik Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken en den Heer Bibliothecaris J. W. HOLTRUP mijnen bijzonderen dank.

» een hoogstbelangrijken, kostbaren en allereeldzaamsten
 » incunabel; een der schoonste sieraden en der allermerk-
 » waardigste gedenkstukken der typographische geschie-
 » denis" (8).

In de geschiedenis van de Boekdrukkunst doen zich raadselachtige voorvallen op, waarvan wij de oorzaken met geene mogelijkheid kunnen ontdekken. Wat zou natuurlijker geweest zijn, dan dat, terwijl zich omstreeks 1480 in verscheidene bovengenoemde steden van ons vaderland Boekdruckers nederzetten, die vervolgens bestendig de vruchten hunner persen het licht deden zien, — dan dat die kunst te *Haarlem*, waar ze eerst in 't geheim en daarna in 't openbaar zoo vele jaren lang was uitgeoefend, als bedrijf of handwerk *gevestigd gebleven* en *bij voortdrijving uitgeoefend* was geworden? En toch is het een feit, door Gockinga, bl. 82 en Koning, bl. 172, op grond der onderzoeken van Meerman, medegedeeld, dat er tusschen de jaren 1486 en 1561 *geene Boekdrukkerij te Haarlem heeft bestaan*, dewijl men geene latere drukken uit de 15e eeuw kent dan van 1486, en JAN VAN ZUREN en DIRK KOORNHERT in 1561, na verloop van ruim 70 jaren, dáár te zamen eene nieuwe Boekdrukkerij hebben opgericht.

Een gelijk verschijnsel nu doet zich ook te *Leeuwarden* voor. Nadat die drukkerij van Heer Hidde Cammingha daar eens bekend was geweest, is het vreemd, dat er geen spoor bestaat der uitoefening van die kunst in deze Stad of in dat Klooster (hetwelk later nog meer in aanzien toenam) tot den jare 1574, toen zich hier als Boekdrukker nederzette: ISEBRANT TER STEGE, die de Plak-

(8) Ook dezen veel geachten vriend, die COSTER's eer en *Haarlems* regt op hoogen ouderdom met jongelings ijver heeft verdedigd, ben ik voor ontvangene mededeelingen zeer erkentelijk.

katen drukte, welke het Hof van *Friesland* namens den Koning uitvaardigde, waarvan vroeger de talrijke, nog in het Stedelijk Archief van *Leeuwarden* aanwezige, afdrukken te *Brussel*, *Leuven* en laatstelijk, in 1570, te *Steenwijk* gedrukt waren. In de eerstvolgende jaren drukte hij ze nu geregeld in kwarto met eene cursive letter, en plaatste onder het koninklijk wapen op den titel: Gedruct toe *Leeuwarden* by my Isebrant ter Stege boecprenter. Het is dit plakkaat van 1574, waarvan het eenig bekende ex., als proeve van de eerst bekende, als bedrijf uitgeoefende, Boekdrukkerij te *Leeuwarden*, met goedkeuring van het Stedelijk Bestuur, thans ter bezigtiging wordt aangeboden. Het eerste *boekwerk*, dat hij, zonder jaar, doch niet lang daarna, in klein octavo heeft gedrukt, is: *Dit zijn die Statuten ende landt Rechten vanden landen van VVest Vrieslant*, of de zoogenaamde Saksische Ordonnantie van 1504 met vervolgen. Van dit Friesche wetboek bestaan twee vroegere drukken, welke te *Leiden* en *Amsterdam* vervaardigd waren, zeker bij gebrek van eene drukkerij in *Friesland*. Alsof de drukker er bijzondere waarde aan hechtte, dat zulks nu ook in dit gewest kon geschieden, is zijn adres hier twee malen op geplaatst; eerst op den titel: Men sal dit Boecxken te Cope vinden toe *Leeuwerden* in die Sacrament Strate, By my Isebrant ter Stege Boecprenter, en daarna achteraan: Gheprent in *Leeuwarden* die Hooft Stadt van *VVesturieslant* by my Isebrant ter Stege. Laus Deo. Daar onder het Spaansch koninklijk wapen. Later verscheen hiervan een nadruk, geheel gelijk, doch met bijvoeging van: *Na de Cotype*; terwijl ABRAHAM FERWERDA er in 1772 een letterlijken herdruk van bezorgde in groot 8°, bij inteekening. — Deze eerste Friesche druk van de Saksische Ordonnantie is zóó zeldzaam, dat daarvan slechts één ex. bekend is, hetwelk berust

in de Provinciale Bibliotheek van *Friesland* te *Leeuwarden*. De gunst, om dit uniek ex. mede ter tentoonstelling te mogen opzenden, stel ik dus op hoogen prijs en ben er Heeren Commissarissen dier Bibliotheek zeer erkentelijk voor. Daar de Heer J. VAN LEEUWEN dit ex. uitvoerig heeft beschreven op bl. 176 van den, in 1854 voltooiden, *Nieuwe Catalogus* dezer schoone provinciale inrigting (welke niet in den handel en alzoo weinig bekend is) zoo voeg ik een ex. daarvan tot toelichting bij dit boekje.

Namens het Bestuur van het Friesch Genootschap is het mij tevens vergund, daarbij ter bezigtiging aan te bieden een ex. van een der eerste drukken uit de stad *Harlingen* van groote zeldzaamheid, en wel een *Bijbel* in kwarto, van 1582, gevolgd naar de uitgave van BIESTKENS, met het adres: *Tot Haerlinghen. By my Peter van Putte. Int Jaer ons Heeren, M.D.LXXXII*. Deze uitgave is vermeld in ISAAC LE LONG'S *Boek-zaal der Ned. Bybels, Amst.* 1732, bl. 674, 691 en 871, waaruit blijkt, dat die zelfde drukker daar ook in 1580 en 1583 N. Testamenten in 12°. en in 1585 en 1586 uitgaven van den Bijbel in folio heeft bezorgd. Nadat *Harlingen*, ten gevolge der sterke toeneming van de scheepvaart, handel en fabrieken, in 1580, met intrekking van het dorp *Almenum*, veel vergroot en op nieuw versterkt was, en ook vele Vlaamsche Doopsgezinden zich daar gevestigd hadden, terwijl er gelyktijdig de leer der Hervormden werd ingevoerd, schijnen al deze omstandigheden de ondernemingen van PETER VAN PUTTE zeer begunstigd te hebben. Inzonderheid zal hij in deze Zeestad tot de uitgave van bijbels in zoo verschillende formaten aanmoediging hebben gevonden in de godsdienstige stemming van onze toenmalige zeevaarders, waaraan ook D^o. ADAM WESTERMAN van *Stavoren* het had te danken, dat hij zijne *Groote Christelijke Zee-vaert* van

I. N. R.

1611 tot 1635 zeven malen mogt uitgeven, behalve de talrijke nadrukken, waarvan er vier in één jaar verschenen (9). — Dit ex. van den Bijbel van 1582 is uit de Bibliotheek van Prof. JOD. HERINGA ELZ. overgegaan in die van den Heer F. D. FONTEIN te *Harlingen*, waaruit het in 1847 is gekocht. In mijne eigene verzameling bezit ik eene dergelijke uitgave, doch doorschoten en in twee banden gebonden, afkomstig uit de Bibliotheek van den geleerden J. H. HOEUFFT te *Breda*.

Tot toelichting van de medegedeelde vier eerste drukproeven uit *Friesland* moge het bovenstaande voorloopig voldoende geacht worden. De verdere lotgevallen der Leeuwarder pers heb ik voor vele jaren opgemaakt in eene *Geschiedkundige Bibliographie van Leeuwarden*, welke ik later hoop in het licht te geven, of den aanstaanden geschiedschrijver ten gebruike mede te deelen. De belangrijkheid daarvan wordt verhoogd door de bijzonderheid, dat weleer verscheidene Boekdruckers en Uitgevers in deze stad zelve Letterkundigen waren, die ook door eigene werkzaamheid en geschriften grooten invloed op de vaderlandsche letterkunde hebben uitgeoefend. De namen van JAN JANSZON STARTER, CLAUDE FONTEYNE, HERO NAUTA, HENDRIK RINTJES, FRANÇOIS HALMA, ABRAHAM FERWERDA, DR. WILLEM COULON, JACOB ALEXANDER DE CHALMOT en STEENBERGEN VAN GOOR mogen daarvan ten bewijze strekken; terwijl de lijst van hunne uitgegevene werken het bewijs levert, dat ook *Leeuwarden* ten aanzien van den Boekhandel het zijne heeft bijgedragen, om kennis en wetenschap te verspreiden — om verlichting en beschaving te bevorderen — om den roem des vaderlands te handhaven.

(9) Zie WINSEMIUS, *Chron. Steden; Tegew. Staat v. Fr.* II 596, de *Vrije Fries*, V 352, en berigt voor genoemde *Zee-postille*, nog in 1743 te *Amsterdam* op nieuw herdrukt.